

VILÁG- TÖRTÉNET

15. (47.) évfolyam 2025. 3.

AZ ELTE HUMÁN TUDOMÁNYOK KUTATÓKÖZPONTJA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

- **S. PETER COWE**
ÁNI ÖRÖKSÉGE
- **ELKE HARTMANN**
KARS ELVESZETT ÖRÖKSÉGE
- **KAREN JALLATYAN**
ÜZENŐ FÉNYKÉPEK ÁNI „ELVESZETT VÁROSBÓL”
- **KONRAD SIEKIERSKI**
ÖRMÉNY ZARÁNDOKLATOK ÁNIBA, AZ ELVESZETT
SZÜLŐFÖLDRE
- **VAHÉ TACHJIAN – JOSEPH RUSTOM**
AZ OSMÁN ÖRÖKSÉG ELVETÉSE ÉS A NEMZETI STÍLUS
MEGTEREMTÉSE
- **KOVÁCS BÁLINT**
AZ ERDÉLYI „ÁNI-ÖRMÉNYEK” MINAS BŽŠKEANC’
ÚTLEÍRÁSÁBAN
- **SZEMLE**
KONRAD SIEKIERSKI, CHRISTINE BAGHDASARYAN,
KIMA SARIBEKYAN ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
Az ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja
Történettudományi Kutatóintézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Martí Tibor, Vámos Péter
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Borhi László, Erdődy Gábor,
Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Lovaš Eldina, Majoros István, Mihalik Béla Vilmos,
Pók Attila, Poór János

TARTALOM

Áni emlékezetének sokrétű dinamikája (Elke Hartmann – Kovács Bálint)	317
<i>Tanulmányok</i>	
S. Peter Cowe: Áni öröksége. Történetek a veszteségről és a gyarapodásról	323
Elke Hartmann: Kars elveszett öröksége	335
Zhenya Ghazaryan: Az elveszett örökség őrzői. Van városának 19. és 20. század eleji etnográfusai	353
Karen Jallatyan: Üzenő fényképek Áni „elveszett városból”. A vonzalom története, avagy a modern történetiség mint vonzalom	365
Konrad Siekierski: Örmény zarándoklatok Ániba, az elveszett szülőföldre	381
Vahé Tachjian – Joseph Rustom: Az oszmán örökség elvetése és a nemzeti stílus megteremtése. Az örmény diaszpóra templomépítészete az 1930-as évek Libanonjában	393
Kiss Péter: Az örmény őshaza, Áni szerepe Dondoni Vártán József krónikájában	425
Kovács Bálint: Az erdélyi „Áni-örmények” Minas Bžškeanc’ útleírásában	433
Hakob Matevosyan: „Áni-örmények” a mai Magyarországon	457
<i>Szemle</i>	
Emlékezet, veszteség és visszatérés (Konrad Siekierski)	469
Kaukázusi Albánia (Christine Baghdasaryan)	473
Bulgáriai örmények. Identitás és történelmi emlékezet (Kima Saribekyan)	477

Emlékezet, veszteség és visszatérés¹

Az örmény kultúra egyik legfontosabb szimbólumaként Áni is hozzájárul az örmény nép emlékezetének ápolásához. Az emlékezet középpontjában az 1915-ös örmény népirtás és az örményeknek a mai Törökország középső és keleti részén fekvő elvesztett hazája áll. Annak ellenére, hogy a romváros kulcsfontosságú, csupán egy a kultúrát alkotó számos elem közül. A két neves amerikai tudós, a San Franciscó-i egyetem professzor emeritája, Carel Bertram és a University of California, Davis művészettörténész professzora, Heghnar Zeitlian Watenpaugh nemrég megjelent könyvei az örmény emlékezetkultúra több fontos aspektusát tárgyalják, ötvözve az emlékezetkutatás, a diaszpórákutatás, a tárgyi kultúra és örökség vizsgálatának, valamint más kapcsolódó tudományterületek eredményeit.

Carel Bertram monográfiája az örmény veszteségeket és szenvedéseket vizsgálja a népirtás túlélőinek és leszármazottaiknak a szemszögéből. Azokéból, akik Törökországba látogattak, hogy megkeressék őseik házait, szülővárosukat vagy falvaikat, valamint családjuk és nemzetük múltjának egyéb nyomait. A mintegy 15 évnyi kutatás és írás eredményeként született könyv a szerző tapasztalataira épül. Carel Bertram csatlakozott az elvesztett hazájukba utazó örményekhez, beszélgetéseket folytatott és leveleket váltott velük, valamint megnézte az utazásaikról készült képeket és videókat, és elolvasta tanúvallomásaikat, verseiket, cikkeiket és könyveiket. Velük együtt sétált az egykori örmény negyedek utcáin, megfigyelte szimbolikus gesztusaikat és spontán rituáléikat a múltba vezető kapukként megjelenő helyeken, és belenézett a kopott fényképekkel és az ősi hazájukban gyűjtött földdel és kövekkel teli bőröndjeikbe, amelyeket magukkal hoztak. Ez a hatalmas és gazdag etnográfiai anyag lehetővé teszi a szerzőnek, hogy erőteljes válogatást mutasson be egyéni történetekből, amelyek mindegyike egyedülálló módon személyes. Mindazonáltal univerzális portré bontakozik ki az emberi tapasztalatokról és érzésekről, a traumáról és a rezilienciáról, a fájdalomról és a dühről vagy a reményről és a lezárásról. Bertram együttérzéssel, érzékenységgel és a részletek iránti figyelemmel írja le főszereplőinek az elvesztett kötődéseik és kapcsolataik iránti vágyát, lehetőségeiket és szimbolikus cselekvésüket a feledés vagy a szándékos pusztítás árnyékában, valamint az értelmet és a kapcsolódást kereső útjukat.

¹ Bertram, Carel: *A House in the Homeland: Armenian Pilgrimages to Places of Ancestral Memory*. Stanford, California: Stanford University Press, 2022. 312 p.; Watenpaugh, Heghnar Zeitlian: *The Missing Pages: The Modern Life of a Medieval Manuscript from Genocide to Justice*. Stanford, California: Stanford University Press, 2019. 436 p. Jelen írás két korábban megjelent recenzió alapul, azok átdolgozott és frissített változata (*Memory Studies*, 16. (2023) 3. sz. 657–660.; *Journal of Medieval Worlds*, 1. (2019) 4. sz. 65–67.).

A könyv 21 viszonylag rövid fejezetből áll, amelyek négy fő részt alkotnak: *A ház az anyaországban*, *Rituálék a szent birodalmában*, *Haza: érzelmek repertoárja* és *A megmaradtak jövője*. A négy részt megelőző bevezetés és a kötetet lezáró következtetés az otthon és a haza fogalmát határozza meg mint a tanulmány vezérfonalát és elsődleges elemzési kategóriáit.

Az első részben a szerző megvizsgálja a zarándokok különböző találkozásait házaikkal és „házhelyeikkel” – azoknak a személyeknek az érzéseit, akiknek szerencsésük van, és még mindig álló épületeket találnak, sőt kapnak is kulcsot az ajtóikhoz, illetve azokét is, akiknek szembe kell nézniük azzal a ténnyel, hogy ők lakóhelyeinek minden nyoma eltűnt. Ezt követően Bertram visszatér az 1950-es évekre és az első példákra, amikor a diaszpórában élő örmények meglátogatták szülőhelyüket Törökországban. Megkülönbözteti a „szülőhelyi zarándokokat” (akik visszatértek a népiirtás előtti lakhelyükre) a „leszármazott zarándokoktól” (akik olyan helyekre utaztak, amelyekről a túlélőktől hallottak), akik a könyv főszereplői.

A második rész az örmény zarándokok által szentnek tartott helyeken végzett különböző rituálékot vizsgálja. Bertram itt a „formális vagy hagyományos rituálékot” – mint például az imádkozás vagy a gyertyagyújtás (ezek a rituálék általában az örmény ortodox keresztény hagyományból származnak) – elemzi, valamint a „kialakuló rituálékot”, amelyeket a zarándokok hoznak létre és végeznek, amikor elérik „otthonukat”. Az utóbbiak közül a szerző megkülönbözteti a megidézéseket, a relikviák gyűjtését, a közösség élményét, a fogadalmi ajándékok és tárgyak felajánlását, a szentélyek építését és az áldáskérését. A rituálék általános lényegét is meghatározza, mint egyfajta költészetet, és a zarándokokat olyan költőkként mutatja be, akik „időtlen, de helyspecifikus spirituális visszatérést élnek át, amelyet meghatóan, mint egy letisztult egészet éreznek”.

A harmadik részben Bertram a zene szerepét vizsgálja az örmény veszteség emlékének megőrzésében és felidőzésében, valamint a különböző idők és helyek összekapcsolásában. Részletesen kifejti, hogy az örmény zene előadása az elvesztett hazába tett zarándoklat részeként nemcsak a népiirtás előtti örmény világgal köti össze az előadókat és a hallgatókat, hanem azokkal az egyénnel is, akik ezeket a dallamokat az Egyesült Államokban játszották, vagyis az ottani helyi örmény közösségekkel és általában az amerikai örmény diaszpórával. A szerző bemutatja, hogy a zarándoklat során alkalmazott specifikus diszkurzív stratégiák miként segítik „a szülőföld és a befogadó országban kialakult érzelmi és akár térbeli közösségek összeolvasztását, így a traumát a vitalitással”.

Végül a negyedik rész azokra a helyi lakosokra irányítja a figyelmet, akikkel az örmény zarándokok a látogatott helyeken kapcsolatba kerülnek: a kelet-törökországi területeken maradt néhány örményre, akik minden nehézség ellenére megőrizték örmény identitásukat; a helyiekre, akiket a zarándokok olyan örmények leszármazottainak gyanítanak, akik a népiirtás után erőszakos iszlamizálás és kurd vagy török családokba való beolvasztás árán maradtak életben; valamint a kurdokra, akik elismerik mind a népiirtást, mind a kurdok abban való bűnrészségét, és bocsánatot kérnek és gesztust tesznek az örmény–kurd megbékélés érdekében. A találkozás ezekkel az emberekkel mély hatással van a zarándokok elvesztett hazájukkal kapcsolatos élményeire.

Az *A House in the Homeland* figyelemre méltó könyv, amely egyedülálló betekintést nyújt az örmény népiirtás túlélőinek és leszármazottaiknak, azoknak az embereknek a gondolataiba, érzéseibe és tetteibe, akik több mint egy évszázada tragikus, az örmény történelem menetét megváltoztató események árnyékában élték életüket. Bertram szenvedélyes történetet mesél, amely érzelmileg és intellektuálisan is magával ragadja az olvasót.

Műve szépen megírt, rendkívül informatív, ugyanakkor vágyat ébreszt az olvasóban további értékes történetek iránt az emberi bátorságról, kitartásról, az értelem kereséséről és az emlékezet erejéről. A könyv nemcsak az örmény történelem és kultúra iránt érdeklődők, hanem az emlékezetet tanulmányozók számára is ajánlott olvasmány. Különösen azoknak javasoljuk olvasását, akik az emlékezet generációkon átívelő átadásával, továbbá az emlékezet, a mobilitás és a tárgyi emlékek metszéspontjában találkozó kulturális jelenségekkel foglalkoznak.

Bertram könyvével szemben Heghnar Zeitlian Watenpaugh *The Missing Pages* című műve egyetlen tárgyra – a *Zeytuni evangéliumok* nevű középkori örmény kézíratra – és annak évszázadok óta az örmények körében meglévő társadalmi jelentésére összpontosít, különös figyelmet fordítva a kézirat sorsára az örmény népirtás alatt és után.

A *Zeytuni evangéliumok* egy 13. század közepén készült remekmű, amelyet az örmény apostoli egyház feje, I. Konstantin katolikosz megbízásából Toros Roslin, a mai napig a legtehetségesebbnek tartott örmény miniatúrfestő művész készített. A kéziratot a 16. vagy a 17. században vitték Zeytunba (ma Süleymanlı, Törökország). A könyv nevét erről a városról kapta, ahol csodatévő és védelmező ereje miatt tisztelték. A címben szereplő nyolc „hiányzó oldal” a kánontáblákra vonatkozik, amelyeket a népirtás idején egy örmény túlélő eltávolított a könyvből, majd később az Egyesült Államokba vitt. Ott magántulajdonban maradtak, családi örökségként, egészen 1994-ig, amikor a Los Angeles-i J. Paul Getty Múzeum közel egymillió amerikai dollárért megvásárolta őket. 2010-ben az örmény apostoli egyház nyugati prelátusa beperelte a Getty Múzeumot egy kifosztott tárgy megszerzése miatt, és annak visszaszolgáltatását követelte. Ötéves, nagy nyilvánosságot kapott per után a két fél megállapodásra jutott, és a kánontáblák az egyház ajándékaént a múzeumban maradtak. A megegyezés időben egybeesett a száz évvel korábbi örmény népirtás áldozatainak tiszteltére világszerte szervezett megemlékezésekkel.

A kézirat fennmaradó részének más sors jutott: egy helyi török, egy örmény pap és egy amerikai misszionárius jóvoltából a népirtás után az örmény apostoli egyház konstantinápolyi patriarchátusához került. A könyv ott maradt az 1960-as évek végéig, amikor ajándékba adták az örmény apostoli egyház ecsmiadzini katolikoszának, I. Vazgennek, akinek székhelye Szovjet-Örményországban volt. Ő pedig a drága tárgyat a jereváni Matenadarannek (Meszrop Mastoc Ókori Kéziratok Intézete) adományozta, amelyet az 1960-as években alapítottak, és amely mindmáig az örmény állam legféltettebb archívuma, kutatóközpontja és múzeuma, valamint a világ legnagyobb örmény kéziratgyűjteménye.

Heghnar Zeitlian Watenpaugh 400 oldalas könyve nyolc fejezetből áll. Bemutatja a kézirat változó szerepét és státuszát. A kéziratot az örmény egyház vezetője jámbor cselekedetként rendelte meg, majd Zeytun szent ereklyéjévé, a népirtás és az elveszett haza emlékévé, a nemzeti örökség részévé, alaposan tanulmányozott műalkotássá, kifosztott, megvásárolt és visszaszerzett kincsé, végső soron az örmény szétszóródás szimbólumává vált. Watenpaugh egyetlen kéziratot választott könyve főszereplőjének, ezzel csatlakozva a társadalomtudományok legújabb irányzatához, amely azt hirdeti, hogy a tárgyakat a társadalmi valóság teljes jogú résztvevőiként és az akadémiai kutatások alapvető témájaként kell kezelni, miközben azokat tágabb társadalmi-kulturális kontextusban kell bemutatni, és változó sorsukat nagyobb politikai és történelmi folyamatokhoz kell kapcsolni.

A monográfia megható és gondolatébresztő olvasmány, amely inspiráló módon ível irodalmi műfajokon és akadémiai diszciplínákon át. A könyv üzenete messze túlmutat a művészettörténeten és az armenológián. A szerző nemcsak azt vizsgálja, hogy a kánontáblázatok sorsa miként meséli el az örmény történetet, hanem olyan univerzális kérdése-

ket is érint, mint a bátorság és a szenvedés, valamint a tagadás és az igazság keresése. A könyvnek minden olyan ember olvasmánylistáján szerepelnie kell, aki a tárgy kultúrát és a tárgyaknak a társadalomban betöltött jelentőségét tanulmányozza, a traumával és az emlékezéssel foglalkozik, vagy érdeklődik az emberi jogok és a kulturális örökség iránt.

*Konrad Siekierski**

* A szerző a Freie Universität Berlin Institut für Osmanistik und Turkologie posztdoktori kutatója (Gerda Henkel Stiftung) (14195 Berlin Fabeckstr. 23–25.).

CONTENTS

The Multifaceted Dynamics of Ani's Remembrance (Elke Hartmann –Bálint Kovács)	317
<i>Studies</i>	
S. Peter Cowe: Ancestry from Ani: Tales of Loss and Gain	323
Elke Hartmann: The Lost Heritage of Kars	335
Zhenya Ghazaryan: Guardians of a Lost Heritage: Ethnographers of Van in the 19 th and Early 20 th Centuries	353
Karen Jallatyan: Photographic Encounters with the "Lost City" of Ani: A History of Fascination or Modern Historicity as Fascination	365
Konrad Siekierski: Armenian Pilgrimages to Ani, the Lost Homeland	381
Vahé Tachjian – Joseph Rustom: Discarding the Ottoman and Asserting the National: Armenian Diasporic Church Architecture in 1930s Lebanon	393
Péter Kiss: The Role of Ani, the Armenian Homeland, in the Chronicle of József Dondoni Vártán	425
Bálint Kovács: Transylvanian "Ani-Armenians" in Travelogue by Minas Bžškeanc'	433
Hakob Matevosyan: "Ani-Armenians" in Contemporary Hungary	457
<i>Book Reviews</i>	
Memory, Loss, and Return (Konrad Siekierski)	469
Caucasian Albania (Christine Baghdasaryan)	473
Armenians in Bulgaria: Identity and Historical Memory (Kima Saribekyan)	477

Ára: 900 Ft
Előfizetőknek: 600 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőknél,
vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszámán: 06-80/444-444,
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440,
vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda,
Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható az ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja
Történettudományi Kutatóintézetében
(1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.,
telefon: 224-6700/4624, 4626 mellék), illetve a Penna Bölcsész Könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar utca 40., telefon: 06 30/203-1769).

A Világtörténet 2025. évi megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap
és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja.

Nemzeti
Kulturális
Alap

MTA MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

ELTE | HTK
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET

